

UOT 37

**BALASAQUNLU YUSİF XAS HACİBİN “QUTADĞU BİLİĞ”
ƏSƏRİNDƏ AİLƏ QURMAQ VƏ AİLƏ TƏRBİYƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

*Kamal Həsən oğlu Camalov
Naxçıvan Dövlət Universiteti
kamal.camalov@gmail.com*

Açar sözlər: *Balasaqunlu Yusif Xas Hacib, “Qutadğu bilik” və yaxud “Xoşbəxtliyə aparan elm”, valideyn-övlad, ailə qurmaq və şərtləri, övlad tərbiyəsi*

Məqalədə Balasaqunlu Yusifin əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyan “Qutadğu bilik” əsərində ailə qurmaq, övlad tərbiyə etməklə bağlı fikirlər təhlil obyektinə çevrilmişdir. Qeyd olunur ki, gənclər evlənərkən kökü, nəsəbi yaxşı olan və ya iffətli, namuslu, təmiz ailədən qız alsın xoşbəxt olar. Var-dövlət sahibi olan qız alsın ömrünə yara vurmuş olar. Bu yaranın da yeri həmişə göynəyər. Məqalədə qeyd olunur ki, Balasaqunlu Yusif valideynlərə həyatlarının hər bir anında övladlarına yaxşı nümunə olmalarını tələb edir. Çünki uşaq valideynin həyatında baş verən ən kiçik dəyişikliyi görür, hiss edir, hətta valideynin fikrində olan bütün dönüşlər gözə görünməyən yollarla uşağa çatır. Məhz buna görə də hər bir valideyn özünə qarşı tələbkar olmalıdır kimi fikirlər işıqlandırılır.

**PROBLEMS OF MARRIAGE AND FAMILY EDUCATION IN
“KUTADGU BILIG” WORK OF YUSUF KHASS HAJIB BALASAGUNI**

Kamal Jamalov

Keywords: *Yusuf Khass Hajib Balasaguni, Kutadgu bilig or science leading to happiness, parent – child, marriage and conditions, child education*

In the article, Balasaguni Yusuf's moral and didactic essay, “Kutadgu Bilig”, views about marriage, education of children have become the objekt of analysis. It is noted that, if young people marry with girls whose background, ancestry is good or they are decent, honest and are from wellbred family, when they get married, they will be happier. But to marry with wealthy girls, it means to damage own life, which is incurable lifelong. It is also concluded in the

article that, Balasaguni Yusuf requires parents to be good examples for their children at every moment. Because the child sees, feels the little changes in the parent's life and even in the parent's mind all turns reach the child by invisible ways. And that's why views such as each parent should be self-demanding are enlightened.

**ВОПРОСЫ О СОЗДАНИИ СЕМЬИ И СЕМЕЙНОМ
ВОСПИТАНИИ В СОЧИНЕНИИ “КУТАДГУ БИЛИГ”
 (“БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”) ЮСУФА ХАС ХАДЖИБА
БАЛАСАГУНИ**

Кямал Джамалов

Ключевые слова: Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский, «Благодатное знание» или «Наука быть счастливым», родитель-ребенок, брак и его условия, воспитание ребенка

В статье стали объектом анализа вопросы о браке и воспитании детей в морально-дидактическом сочинении «Благодатное знание» Юсуфа Баласагунского. Отмечается, что молодые люди становятся счастливыми, когда берут в жены девушек, имеющих хорошую репутацию или хорошую, благородную, чистую семью. Семейная жизнь молодого человека с девушкой, которая лишь владеет богатством, будет несчастливой. В статье указывается, что Юсуф Баласагунский требователен в том, чтобы родители были хорошим примером во всей повседневной жизни. Потому что ребенок видит малейшее изменение в жизни родителя, и даже разум родителя обращается к ребенку невидимыми путями. Именно по этой причине каждый родитель должен быть требовательным к себе.

Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə, eləcə də türk təhsilinə “Qutadğu bilig” poeması ilə əxlaqi-didaktik mahiyyət gətirənləndən biri də alim və mütəfəkkir Balasaqunlu Yusifdir (1017-1077). Türkdilli xalqların poeziyasına əruz vəznini ilk dəfə Balasaqunlu Yusif gətirmişdir. Türk xalqları ədəbiyyatında ilk poema adlanan “Qutadğu bilig” əsəri mütəqarib bəhrində, məsnəvi formasında yazılmışdır.

“Qutadğu bilig” əsərinin sətri tərcüməsi müxtəlif ədəbiyyatlarda müxtəlif şəkildə izah edilir. Məsələn, mötəbər ədəbiyyat sayılan ASE-nin I cildində “Kutadqu biliq” (Xoşbəxtlik bəxş edən elm) [2, 582], “Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti”ndə (Toplayanı və tərtib edəni Əziz Mirəhmədov) “Kutadqu biliq” (Xoşbəxtlik bağışlayan kitab) [3, 33], Akademik Hüseyn Əhmədovun

“Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər” adlı dərslində “Qutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik verən elm) [4, 343], Rüşət Hüseynzadənin “Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir” dərslində “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtlik verən bilik” və ya “Xoşbəxtliyə aparan elm”) [5, 217], Fərrux Rüstəmovun “Pedaqogika tarixi” dərslində isə “Kutadqu bilik” (“Xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm”) [6, 192] kimi tərcümə edilmişdir.

Bütün bunlara rəğmən orta məxrəclə adlandıracağımız “Qutadğu bilig” (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) adlı bu əsəri Balasaqunlu Yusif 1068-69-cu illərdə qələmə almışdır. Şair qeyd edir ki, “Əlvən çiçək kimi ətri müşkə bənzər... bu sözləri tam on səkkiz ayda söylədim” [1, 435]. 85 bölmə və 6645 beytdən ibarət olan “Qutadğu bilig” əsəri Qaraxani hökmdarlarından olan “Süleyman Arslan Qaraxana həsr edilmiş və Xaqan da bu əsəri yüksək qiymətləndirərək onun müəllifinə “Xas Hacib” fəxri adı vermişdir” [7, 24].

Əsər əxlaqi saflıq, mənəvi dəyər, humanizm, ədalət, şərəf və ləyaqət, sadəlik və təvazökarlıq, vicdanlılıq, əməksevərlik, qəhrəmanlıq, mərdlik, qocalıq, alicənablıq, sədaqət və səmimiyyət, dostluq və yoldaşlıq, dəyanət və ehtiram, vədəyə əməl etmək, dar gündə başqalarına kömək etmək, vətənpərvərlik, özündən böyüklərə, valideynlərə hörmət etmək, özündən kiçiklərə qayğıyla yanaşmaq, aqlın gücü, alimlərə hörmət və s. kimi görüşlər üzərində qurulmuşdur.

85 bölmədən ibarət olan “Qutadğu bilig” əsərində biz əsasən ailə tərbiyəsi münasibətlərində valideynlərə hörmət, uşaq tərbiyəsinə diqqət, sonsuzluğa münasibət kimi görüşlərə toxunmaq istərdik.

Balasaqunlu Yusif ailə qurmaq fikrində olan gənclərə birinci evlənməməyi təklif edir. Yox əgər evlənərsən “öz babınla evlən” [1, 302] – deyir. Evlənərkən kökü, nəsəbi yaxşı olan və ya iffətli, namuslu, təmiz ailədən qız almasını məsləhət edir. Ər üzü görməmiş olsun. Beləsi səni sevər, səndən başqasını tanımaz, yaramaz hərəkətə yol verməz. Qeyd edir ki, evlənən zaman özündən aşağı təbəqədən qız al. Onda ömrün şad-xürrəm içərisində keçər. Var-dövlət sahibi olan qız alsan ömrünə yara vurmuş olarsan. Bu yaranın da yeri həmişə göynəyər. Müdriklər müdriki yazır:

Evlənmək istəsən mənə qulaq ver.
Varlı qızla evlənməyi arzu edib,
Ona əsir olma, ey bilikli və seçkin insan.
O, malına güvənərək dilini uzadar,
Çox şey istər, sən nə edərsən?
Nəcəbətlilər yüksəkdən danışirlar,
Sən qadın əsiri olma [1, 303].

Ölkəmizdə “Ər” ailə başçısı funksiyasını daşıyır. Bununla da, münasibətlərin mənəvi xarakteri müəyyənləşir. Ər – mənəvi anlayışdır. Ər o

ərdir ki, öz halal zəhmətilə yaşamağa üstünlük verir. Təbii ki, “ər” ailəni məhəbbət yox, mənafe üzərində qurarsa o ailə firavan ömür sürə bilməyəcəkdir. Balasaqunlu Yusif yazır ki, ailə qurmaq istəyən gənclərdən biri varlı ailədən evlənmək istər və onun nəcabətilə fəxr edər, biri əsil-nəcabətli qadın istər, onun nəcabətilə fəxr edər. Bir başqası da namuslu birisiylə evlənib özünü ona qapdırmaq istər. Şair belə birisini “mərd igid” adlandırır.

Yaxşı və namuslu bir qadın tapsan,
Dərhal evlən, ey gözəl insan.
Var istəsən, o, qənaət edər,
Səni varlandırar, üzünü güldürər.
Əxlaqı dürüst olan adam gözəl görünür,
Qadının gözəlliyi hərəkətindədir, bunu bilən bilir.
Belə bir qadın tapsan,
Fürsəti qaçıрма, ey mərd igid [1, 303].

Bir gün gənc ana məşhur filosof və pedaqoq Aristotelə müraciət edərək ondan öz uşağını düzgün tərbiyə etməklə bağlı məsləhət istəyir. Aristotel anadan uşağın yaşını soruşur. Ana isə uşağın üç günlük olduğunu bildirdikdə filosof başını bulayaraq “Siz artıq çox gecikmişiniz. Gərək uşağın tərbiyəsinə o, anadan olduğu saatdan başlayardınız!” – deyir.

Balasaqunlu Yusif isə əksinə, uşağın hələ ana bətnində olan zamandan tərbiyə olunmasının zəruri olduğunu bildirərək yazır:

Ana qarnında yaranan tərbiyə
Ancaq qara yer altında insanı tərək edər, ey müdrik insan [1, 83].

Mütəfəkkir alim dünyanın qanunu sayılan ailə tərbiyəsinə diqqət yetirərkən onu tərbiyənin mühüm amili kimi çox yüksək qiymətləndirir. Yusif Xas Hacib valideynin uşaq tərbiyə etməsi işini xalq qarşısında xidməti borc hesab edir. Oğulu, qızı gözün nuru hesab edən şair, həmçinin oğul-qız üzərində olan diqqət və məsuliyyəti də dibsiz dənizə bənzədir. Sual edir ki, arvad, oğul-qız sahibi olan kişinin yuxusu gələrmə? Belə məsuliyyət sahibi olan kişinin al bənizi sarı olmazmı? Aydoldunun oğlu Öydülmüşə verdiyi boyda oxuyuruq:

Oğul-qız doğrudan da gözün nurudur.
Oğul-qız dərdi dibsiz bir dənizdir,
Oğul-qız al bənizi sarı edər.
Kimin arvadı, oğlu-qızı varsa,
O kişinin necə yuxusu gələr?
Oğul-qızdan ötrü ata əziyyət çəkər [1, 102, 103].

Balasaqunlu Yusif valideynlərə həyatlarının hər bir anında övladlarına yaxşı nümunə olmalarını tələb edir. Çünki uşaq valideynin həyatında baş verən ən kiçik dəyişikliyi görür, hiss edir, hətta valideyn fikrinin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla uşağa çatır. Məhz buna görə də hər bir valideyn özünə qarşı tələbkar olmalıdır fikrinə gəlir.

Balasaqunlu Yusif müəyyənlaşdırir ki, hər bir valideyn övladlarının kiçik yaşlarından tərbiyəsi qeydinə qalmalıdır. Öz əxlaqi keyfiyyətləri ilə uşağına gözəl nümunələr göstərməlidir. Bu mənada ki, onun hərəkəti uşağa əyani tərbiyə olsun. Çünki bütün doğulmuşların tərbiyəyə ehtiyacı var. Əgər uşaq kiçiklikdən tərbiyə görməsə, günah artıq uşağın deyil, valideynindir. Ər ata erköynlüyü uşaqdan birdəfəlik uzaq tutmağı məsləhət bilir. Əgər “oğulun atası alim adamsa, oğlunu yaxşı tərbiyə etməlidir. Kimin oğlu-qızı erköyün olsa, onun payına ağlamaq düşər. Oğul-qızın xasiyyəti, əməli pis olsa, bu atanın pislidir, uşağın deyil” [1, 106] – deyir. Həmçinin, əsərdə vurğulanır ki, ata oğluna sərt tərbiyə verməlidir. Balasaqunlu Yusifin sərt tərbiyə ifadəsini biz belə anlayaq: at çapmaq, kaman çəkmək, kəmənd atmaq, güləşmək, şahmat oynamaq, üzgüçülük və sair öyrətməklə yanaşı, oğluna (oğlanlarına) kişi qeyrəti, dəyanəti, cəsurluq, alicənablıq, igidlik, mərdlik, çətinliklərə sinə gərə bilmək, iradə gücü, özünə sahib olma gücü, sözbütövlük və s. kimi nəcib sifətlər üzərində tərbiyə edilməli, bu kimi keyfiyyətlər aşılanmalıdır.

Atanın oğlu üzərində əməyi olsa,
O ata tərbiyəsi ilə yaxşı yetişər.
Ata uşağı tərbiyə edib hər şeyi öyrədəndə,
Uşaq yetişib böyüyəndə o sevinər.
Ey ata olan, uşağa sərt tərbiyə ver ki,
Arxadan gələnlər sənə gülməsinlər.
Oğula, qıza bilik və mərifət öyrət,
Bu mərifətlə onlar təmiz əxlaqlı olsunlar [1, 106].

Əsərdə Öydülmüş Odqurmuşa “İnsanlar insandan bir fayda görməsə, onun yaşadığı nədən bəlli olar?” verdiyi maraqlı, düşündürücü bir sualla qarşılaşırıq. Öydülmüşə görə, “insan evlənməli və oğul-uşaq sahibi olmalıdır” [1, 235]. Ailə qurmaq, evlənmək həm insan nəslinin davamını təmin edir, həm də ocaq sahibi olur. Bu, dünyanın əbədi təkrarlanan qanunudur. “Övladsızdır” sözü insana söyüşdən də ağır gəlir. Sonsuz adamı ölüm haqlayanda həyatının mənasız keçdiyini gec də olsa anlayaraq belə demişdir: “Ey məndən sonra gələn, oğul-uşaq sahibi ol” [1, 235]. Kimin ki, öləndən sonra oğlu qalıb, ona “yaşamayı” demək olmaz. Çünki övladsız öləninin nəslə kəsilmə, dünyada adı itər, yeri boş qalar.

Odqurmuş Öydülmüşün fikriylə razılaşıır. Qeyd edir ki, övladın olması sadəcə nəsil artımı üçün olmamalıdır. “Oğul-qız yaxşı olarsa, bu iş sən deyən kimidir” [1, 235] – deyir. Vay o gündən ki, övlad naxələf, nacins, yaramaz, vecsiz, ləyaqətsiz ola. Bu, valideynə dərd olar, qəm olar. Xalq içində özünü rüsvay bilmiş olar. Yağiya, düşmənə nə gərək, düşməni öz ocağındadır sanar. Valideyn ölüb getdikdən sonra xalq üçün, cəmiyyət üçün zərərli qüvvəyə çevrilən belə bədəsil övlada görə atanın goruna söyəcəklərini nəzm dili ilə Öydülmüşə belə bəyan edir:

Xeyirsiz olarsa, uladar səni,
Öldünmü, o saat unudar səni.
Pis olsa adına qarğış edərlər,
Yabançılar goruna söyüş edərlər.
Oğul-qız yağıdır, yağı nə gərək,
Yağısız yaşamaq daha yaxşıdır.
Xeyirsiz oğul-qız atadan sonra
Ata-anasının adını anmaz.
Belə bir uşaqdan gəl gözlə vəfa,
Onun işi pislilik, əməli cəfa [1, 235].

Əxlaqi keyfiyyətlər carçısı Balasaqunlu Yusif yazır ki, oğul-qız həddi-buluğa çatdıqdan sonra onları min bir nəvazişlə böyüdən valideynlərinə daim məhəbbətlə itaət etməli, onların qayğısına qalmalıdır. Yox, əyər övlad xeyirsizdirsə, onda ata-anaya məhəbbət hissi yoxdursa, belə adam ən əxlaqsız, tərbiyəsiz adamdır. Belə adam üçün müqəddəs olan heç bir şey yoxdur. Tərbiyəli insan həmişə ata-anasına itaət edər, məhəbbət göstərər, qədir-qiyətini bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mütəfəkkir alim uşaqların yaxşı və ya pis olmalarının səbəbini ata və anada axtarır. Valideynin yadigarı sayılan uşağı çox da sərbəst, özbaşına buraxmamağı, möhkəm tutmağı vəsiyyəət edir. “Möhkəm tutulan uşaq səadət tapar” [1, 121] – deyir. Kiçik yaşlarında öyrənən elmi daş üzərində yazılan yazıya, ahıllıqda öyrənən elmi su üzərində yazılan yazıya bənzədən Balasaqunlu Yusif yazır:

Uşağa biliyi kiçikkən öyrət,
Kiçiklikdən bilik öyrənən həyatda müvəffəq olar.
Oğul-qız kiçiklikdə nə öyrənsə,
Qocalıb ölənədək onu yaddan çıxarmaz [1, 121].

Yusif Xas Hacib əsərin 63-cü bölməsində də “Uşaqların necə tərbiyə ediləcəyini bəyan edir”. Yazır ki, oğlun və ya qızın doğularsa uşağını ikinci dərəcəli şəxslərə tapşırma, yalnız özün tərbiyə et. Vəzifəsindən asılı olmayaraq valideynin bütün səyi övlad tərbiyəsinə sərf olunmalıdır. Gənc ailəyə ilk növbədə yaxşı və təmiz bir süd anası tapmağı məsləhət edir. Onda uşaqlar sağlam böyüyər, uzun ömürlü olarlar qənaətinə gəlir. Şair yazır ki, hər iki dünyanın oğluna və qızına xeyrinin dəyməsini istəyirsənsə onlara bilik ver, ədəb öyrət, ləyaqətlə tərbiyə et. Daha sonra oxuyuruq:

Oğluna qız al, qızını ərə ver,
Ömrünü dərdsiz keçir, ey xoşbəxt ər.
Oğluna bütün ər dəmləri öyrət,
Gələcəkdə bu ər dəmlər sayəsində varlı olsun.
Oğulu avara gəzməyə qoyma,
Avara hər yana gedər, yazıq olar.

Qızı evdə uzun zaman saxlama,
Yoxsa peşmançılıq səni öldürər [1, 304].

Göründüyü kimi, şair atadan oğulu avara gəzməyə qoymamağı məsləhət edir. Əgər oğul elmin dalınca getmirsə, onu bir sənətə, peşəyə yiyələndirməyi atadan arzu edir. Müdrik alim sənətkarı minnətsiz, öz əlinin əməyi ilə çörək qazanan, öz zəhməti sayəsində məişət keçirən zümrəyə bənzədir. Sənətin minnətsiz bir iş olduğunu və bununla da oğulun yaxşı güzəran sahibi olacağını bildirir. Çünki sənətkar həm öz əlinin zəhmətiylə yaşayır, həm də özgələr onun işindən faydalanır. Sənət insanın başını qatır, o, dedi-qoduçuluq, vasvasalıq etməkdən uzaq olur.

Ata nəsihətini sən möhkəm tut,
Günün uğurlu olar, sənə sevinc gətirər.
Atanı, ananı sevindir, onlara xidmət et,
Bu xidmətin əvəzində minlərcə xeyir görərsən [1, 126].

Yekun olaraq qeyd edək ki, “Qutadğu bilig” əsərindəki müdrik fikir və nəsihətlər böyük arzu və imkanlarla fəaliyyətə başlayan, lakin həyatın sirlərinə bələd olmayan gənc nəslin etibarlı bələdçisidir desək yanılmırıq. “Qutadğu bilig” gənc nəslə bəşəriyyətin yaratdığı ən gözəl mənəvi sərvətləri bəxş etməklə birlikdə, insana insanlığın sirlərini öyrədir, onun valideyn-övlad qarşısındakı borcunu və vəzifələrini yada salır.

ƏDƏBİYYAT

1. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig. Bakı: Avrasiya press, 2006, 440 səh.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı: Qızıl Şərq, 1976, 592 səh.
3. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Toplayanı və tərtib edəni Əziz Mirəhmədov). Bakı: Maarif, 1978, 200 səh.
4. Əhmədov H. Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair oçerklər. Bakı: Maarif, 2012, 544 səh.
5. Hüseyinzadə R. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir. Bakı: Elm, 2005, 272 səh.
6. Rüstəmov F. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 750 səh.
7. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 388 səh.